

«НА РАДУ ТИХУ, НА РОЗМОВУ, КОЛИ МИ ЗІЙДЕМОСЯ ЗНОВУ...» (МАРКЕРИ УСНОСТІ В ПОЕМАХ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА)

Мова художнього твору завжди виявляє його жанрово-стильову специфіку. Зокрема для мови епічної поезії та мови прози характерні спільні лексико-синтаксичні ознаки, пов'язані зі стилізацією усної народної оповіді. Саме орієнтація твору на оповідність надає відчуття багатоголосся, або поліфонізму. Це означає, що в текстовій тканині твору чергуються, перемежуються голоси автора, персонажів, йде обмін емоціями, відчуттями. Свого часу М. М. Бахтін відзначав, що стилістичний аналіз твору – це не лише звернення до словника, до синтаксису, – «це передусім звернення до діалогу, до власне розмовності, до безпосереднього відчуття слухача, до посилення моменту спілкування, комунікативності».

Отже, багатоголосся в епічному творі найсильніше виражене в діалогах персонажів, у стилізованому розповіданні, «переповіданні почутого». Цікаві спостереження дає такий аналіз і щодо мови віршованої епіки – соціально-побутових творів Тараса Шевченка, зокрема поем «Катерина», «Наймичка», «Петрусь». Саме у цих творах Кобзаря оживають і вступають у своєрідний діалог шари народнопісенної, народнорозмовної, уснорозмовної побутової та книжної писемної культури, вкорінені у мовомисленні Поета, художника Слова.

Так, вже з перших рядків поеми «Катерина» чуємо голос автора – філософа, співчутливого оповідача. Пригадаймо повчання: *Кохайтесь, чорнобриві, / Та не з москалями*, у якому ключовою є наказова форма дієслова-звертання до уявного співрозмовника, слухача, до уявної аудиторії. Це своєрідна сентенція, за якою далі нанизуються аргументи (чому ж так не чинити?), що складаються з негативнооцінних номінацій – *чужі люде, дівчина гине, мусить погибати, серце в'яне, знущаються вами*.

Упродовж твору не раз відбувається перевтілення з філософського голосу автора в мову «оповідача з народу», якому близькі переживання персонажів, який разом з ними є свідком подій. Маркери цих перевтілень – характерні дієслова у складі усно-розмовних побутових комунікатів (висловлень, закріплених за певними ситуаціями в реальному повсякденні) на позначення сприйняття подій – *не слухала, побачимо, почуємо, поміркую, розпитаю, поміркую* (пор.: *Бо москалі – чужі люде, / Знущаються вами. / Не слухала Катерина / Ні батька, ні неньки, / Полюбила москалика, / Як знало серденько; Він, як мати, привітає, / Як брат, заговорить... / Побачимо, почуємо... / А поки – спочину / Та тим часом розпитаю / Шлях на Московщину; Лучче ж поміркую, / Де то моя Катерина / З Івасем мандрує*).

У поемах «Наймичка» та «Петрусь» образ «оповідача з народу» підтримують і фольклорні зачини, характерні для усних переказів наративні складники усередині строф: *Був собі дід та баба, / З давнього давна, у гаї над ставом, / Удвох*

собі на хуторі жили,/ Як діточок двоє, –/ Усюди обоє; **Були на хуторі пани,**/ І пан, і пані небагати./ І дочечка у їх росла,/ Уже чимала піднялась;/ І кучері аж по плече,/ І висипався чорний ус,/ І ще... Та се ще не втече,/ **Розкажем іноді колись/ Про те, що** снилося Петрові./ А генеральші чорнобровій/ Що тепер снилося? **то ми/ Оце й розкажемо;** З нудьги із двору погуляти/ **Якось,** задумавшись, пішла,/ Та аж за царину зайшла,/ **Та й бачить, що** пасе ягнята/ Мале хлоп'яточко в стерні.

Для автора-оповідача важливими в його розповіді є своєрідні опертя, що конкретизують часово-просторові координати подій. Маркерами цього є відповідні номінації, обставинні словосполучення, як-от: *Виглядає Катерина.../ **Минуло півроку;** А тим часом* вороженьки/ Чинять свою волю –/ Кують речі недобрії; **Чимало літ перевернулось,**/ Води чимало утекло;/ І в хутір лихо завершило,/ І сліз чимало принесло; **Через тиждень** молодиці/ Коровай місили/ На хуторі; **Після пречистої в неділю,**/ **Та після першої,** Трохим/ Старий сидів в сорочці білій,/ В брилі на призьбі.

Так званий «оповідач з народу» стилізує розмову з уявним «безпосереднім» слухачем. В одних ситуаціях засвідчуємо характерні для усної народної оповіді стверджувальні чи заперечні слова-речення: *А може – вже в Московщині/ Другую кохає!*/ **Ні,** чорнявий не убитий,/ Він живий, здоровий.... В інших же – питальні речення-самоперебиви: *А де ж найде такі очі,/ **Такі чорні брови?**!* На край світа, в Московщині,/ По тім боці моря. Такі синтаксичні структу-

ри нерідко нанизуються й посилюють психологізм оповіді, як-от: *На кого собаки на улиці лають?/ Хто голий, голодний під тином сидить?/ Хто лобуря водить? Чорняві байстрята...*

Ще одна виразна ознака «розмовляння» – це елементи вставленості, що допомагають виділити, вирізнити аргументи: *А за віщо? Святий знає./ Світ, бачся, широкий,/ Та нема де прихилитись/ В світі одиноким; Бач, на що здалися карі оченята:/ Щоб під чужим тином сльози вилити!;/ Отаке-то лихо, бачите, дівчата.*

«Оповідач з народу» емоційно переживає «спостережувані» події, що виражається в структурах експресивного синтаксису, у ритмічному малюнкові фраз – паузах, перерваних конструкціях, повторах їхніх складників. У таких мікроконтекстах голос оповідача – це словесний образ «мови тут і зараз, під час подій». Пор.: *Бере шага, аж труситься!/ Тяжко його брати!../ Та й навіщо?.. А дитина?/ Вона ж його мати!;/ У новенькій хустиночці/ В вікно виглядає./ Виглядає Катерина...; Чистим серцем/ Поблагословила/ Свого Марка... заплакала/ Й пішла за ворота; Вона благала пресвятую,/ Щоб та її... щоб та спасла; За ворітьми... мов дитина!/ Побіжім лиш!.. Бачиш?.* Поліфонізм цих частин творів особливий: накладаються план «оповідача з народу» і план внутрішніх переживань персонажа.

Властиво, що «оповідач з народу» не лише веде сюжет. Він також – співчутливий моралізатор. Ця властивість Шевченкової оповідності виражена в інтимізованих усно-розмовних звертаннях до своїх героїнь: *Катерино, серце моє! Лишенько*

*з тобою! / Де ти в світі подінешся / З малим сиротою? / Хто спитає, привітає / Без милого в світі? / Батько, мати – чужі люде, Тяжко з ними жити!; Шануйтеся ж, **любі**, в недобру годину, / Щоб не довелось москаля шукать. / Де ж Катруся блудить?*

У багатоголосому епічному творі, як вже зазначено вище, сюжет формують не лише акції персонажів, але й їхня комунікація. Одна із форм її вираження – пряма мова, якій передують слова автора чи автора-оповідача: *На рученьках носить сина, / Очиці поводить: / «**Отут з муштри виглядала, / Отут розмовляла, / А там... а там... сину, сину!**» / Та й не доказала.* Спостережено, що пряма мова – це й спосіб графічного оформлення чужих, тобто почутих колись слів, а отже – стилізація промовляння. Таке виділення у тексті прямої мови робиться для відокремлення стереотипізованих аргументів-оцінок інформації, як-от у такому мікроконтексті: *Розказав би про те лихо, / Та чи то ж повірять! / «**Бреше, – скажуть, – сякий-такий!**» / (Звичайно, не в очі), / **А так тільки псує мову / Та людей морочить».***

Мовні партії автора, оповідача, персонажів у соціально-побутових поемах Тараса Шевченка мають виразну народну живомовну стилістику, вони зберігають особливості побутової розмовної мови – кліше, висловлення, тобто комунікати, у яких закорінені моделі ситуативного вираження думок. Ці комунікати за структурою та семантикою широко варійовані.

Одні з них – примовки, побажання, прокльони, застереження (*Ледве-ледве / Поблагословила: / «**Бог***

з тобою!» – та, як мертва,/ На діл повалилась...;
«Прости мені, мій голубе,/ Мій соколе милий!»/
«Нехай тебе бог прощає/ Та добрій люде»; **Боже**
ти мій!.. лихо моє!; *А за віщо, боже милий!;* **Бо-**
дай же вас, *чорні брови,/ Нікому не мати,/ Коли*
за вас таке лихо/ Треба одбувати!; *Попоміряв і я*
колись –/ Щоб його не мірять!..; Цур же йому!..;
Вийшов з хати карбівничий,/ Щоб ліс оглядіти,/ Та
де тобі! *таке лихо,/ Що не видно й світа; А то*
лихо розказувать,/ Щоб бридке приснилось!/ Не-
хай його лихий візьме!; **Бідна моя головонько!**
Що мені робити?; **Бодай його не кидала/ Лихая**
година!; **Стривай лишень!** і под.

Друга велика група комунікатів – це ситуативно і структурно злиті повнозначні й службові частини мови, здебільшого частки, сполучники. Наприклад: **Якби сама, ще б нічого,/ А то й стара мати;** **Та й як його** *одній святій/ Прожити літа молодії?;* **Стане собі під** *калину,/ Заспіває* *Гриця;* *Бо ми старі, нездужаєм,/ Та таки й дитина,/ Хоча воно вже й підросло,/ Та все ж таки треба/ Коло його піклуватись;* **Бо** *уночі тільки й знає,/ Що москаля кличе тощо.*

Третій різновид комунікатів – це усталені в народній усній оповіді, побутовій розмові речення, що окреслюють стан довкілля, типову ситуацію в побутовому повсякденні, типові моделі спілкування, зокрема ствердження, підтвердження чогось, заперечення, сумніву: **Сидить батько кінець стола,/ На руки схилився;** *«А хто нас, Насте, поховає,/ Як помремо?»/ «Сама не знаю!/ Я все оце міркувала,/ Та аж сумно стало»;* *Правда ваша, правда, люде!/ Та й нащо те знати; А що,*

Насте?/ Я й казав! От бачиш?/ От і талан, от і доля,/ І не одинокі!.

Четвертий різновид – це фразеологізовані висловлення. Серед них буттєві сентенції, паремії, як-от: *Осталися сиротами/ Старий батько й мати; Тоді не питайте, за що люде лають; А люде хоч бачать, та людам не жаль; Так отак хіба, небого:/ Ні ти нас не знаєш,/ Ні ми тебе; І ніхто того не чує,/ Не знає й не бачить*. Свідченням того, що деякі комунікати-сентенції народнопісенного, народнорозмовного походження, є увідні слова автора-оповідача на зразок *кажуть*, *казали*, *казано*: «Дала, – *кажуть*, – бровенята,/ Та не дала долі!»; *Як хоч,/ А лихо, кажуть, перескоч,/ А то задавить; Бо сказано: хто не лічить,/ То той і не має*. Відомі усім слова з поеми «Катерина» *Отаке-то на сім світі / Роблять людам люде! / Того в'яжуть, того ріжуть,/ Той сам себе губить...* з часом також стали тим мудрослів'ям, що сприймається як народна сентенція, афоризм.

До цього різновиду комунікативів тісно прилягає розмовно-побутова фразеологія зі сталою чи трансформованою структурою: А жіночки *лихо дзвонять* (пор.: ФСУМ: 1, 234: дзвонити в усі дзвони, як у дзвони дзвонити); Нема нігде Катерини;/ *Та здалась на горе!..* (пор.: ФСУМ: 1, 428: лихо з ним, грець з ним, хай йому абищо, хай йому чорт); *Везла/ Назад гадюку в серці* люту (пор.: ФСУМ: 1, 120: відігрівати гадюку (змію) біля серця) тощо.

Ведучи оповідь, формуючи сюжет-розмову, Шевченко нанизує фактично рефлексивно по-

всякденно-побутові, народнопісенні семантико-синтаксичні структури, фразеологію. Такі маркери усності органічні в його мовомисленні, вкорінені в глибини пам'яті як мовообрази українського народного буття.

Шевченкова оповідь відображає злиття у творчому мовомисленні художника Слова поетики пісенності, народнорозмовності й інтелектуалізованої книжності. Перевага двох перших якостей зумовлює його народний стиль з повсякденно-побутовими маркерами усності.

Лариса Кравець

«ДОЛЕ! ДОЛЕ! МОЯ ТИ СПІВАНЯ ВОЛЕ!» (КОНЦЕПТ ДОЛЯ У ПОЕЗІЇ Т. ШЕВЧЕНКА)

Доля – один із ключових концептів загальнонародної й індивідуальної свідомості, який визначає взаємодію людини з навколишнім світом, її діяльну чи бездіяльну позицію стосовно всього, що відбувається з нею або з тими, хто навколо неї. Важливість цього концепту в житті людини і соціуму визначила його чільне місце в міфологічних, релігійних, філософських, етичних системах та в мовотворчості багатьох майстрів слова.

Основу лінгвістичного вивчення концепту *доля* становлять праці О. О. Потебні, О. М. Афанасьєва, О. М. Веселовського, в яких проаналізовано етимологію слів *Бог, доля, судьба*, показано їх зв'язок із міфологічними персонажами та різними традиціями. У сучасних студіях вітчиз-